

УДК 343.2

Ю.П. ДЗЮБА, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

СУСПІЛЬНА НЕБЕЗПЕЧНІСТЬ ЗЛОЧИНІВ ТА СОЦІАЛЬНА ОБУМОВЛЕНІСТЬ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ЗАБОРОНИ

Ключові слова: соціальна обумовленість злочинів, фактори соціальної обумовленості, суспільна небезпечність діяння, криміналізація

Головним чинником соціальної обумовленості кримінально-правових норм є суспільна небезпечність діяння [1, с.17]. Суспільна небезпечність злочинних посягань полягає у тому, що вони завдають або створюють загрозу заподіяння істотної шкоди суспільним відносинам. Саме шкідливість діянь виступає основним критерієм криміналізації [2, с.138]. Тобто, шкода, що завдається злочином, є своєрідною матеріалізацією суспільної небезпечності, вираженням її зовні, конкретним актом поведінки людини. Ще Чезаре Беккариа відзначав, що єдиним справжнім мірилом злочину виступає шкода, яку він завдає нації [3, с.223].

Для з'ясування суспільної небезпечності злочинів, на думку Ю.А. Демідова, слід виходити з того, на які соціальні цінності посягає діяння [4, с.71]. Аксиологічний підхід у цьому питанні є визначальним. Спрямованістю злочинів на основні цінності суспільства й визначається головним чином суспільна небезпечність самого злочину. Як справедливо відзначав Б.С. Нікіфоров, суспільна небезпечність діяння знаходить концентроване відображення у тому, що це діяння завдає суттєвої шкоди або створює загрозу її заподіяння охоронюваним кримінальним законом суспільним відносинам [2, с.138]. Цей погляд поділяла й Н.Ф. Кузнєцова, яка вважала, що «головними та визначальними для суспільної небезпечності виступають об'єктивні ознаки діяння, а серед них – об'єкт та суспільно-небезпечні наслідки злочину» [5, с.64]. Ана-

логічної позиції дотримувались й інші науковці [6, с.202]. Отже, більшість фахівців під час оцінки суспільної небезпечності посягання визначальне місце відводить об'єкту злочину [1, с.19].

Система цінностей, що панує у суспільстві, визначає важливість, значущість захисту певних суспільних відносин. Теперішній етап розвитку держави характеризується тим, що відбувається повернення до основних, природних прав людини й громадянина, прав, що належать власне людині й позитивних прав, що належать громадянину, як члену суспільства. Ієрархія соціальних цінностей, що виходить з конституційних положень, зазвичай зображується як «особистість – суспільство – держава» [7, с.17], з пріоритетом інтересів особистості над суспільними й державними інтересами.

Ціннісний, аксіологічний підхід до вивчення соціальної обумовленості кримінально-правових норм безпосередньо стосується визначення об'єкта кримінально-правової охорони. Система цінностей становить предметне втілення системи діяльності й суспільних відносин, що виражають сутність життєдіяльності даної спільноти, її конкретно-історичного способу життя. Отже, серед безлічі предметів, що оточують людину, цінності вирізняються своєрідним онтологічним статусом.

Водночас, предмети об'єктивної реальності, не залежні ні від людини, ні від людства, узяті окремо, не є цінностями. Їх взагалі не існує ізольовано від соціуму. Тільки у поєднанні із соціальними властивостями суб'єкта (у першу чергу, з потребами, інтересами індивіда, суспільства або держави) певні властивості предмета обумовлюють його якісний стан як цінності. На додаток зазначимо, що у сучасних умовах відмінності між *природними* правами, що належать людині, і *позитивними* правами, що належать громадянину як члену певного співтовариства, багато в чому втратили своє значення. У цьому сенсі слід уникати уявлення про первинність особистості, вторинність суспільства, що складається з особистостей, та про похідний характер держави. Безпека особистості та суспільства не можуть бути забезпечені без міцної держави.

Ієрархія соціальних цінностей визначається насамперед через об'єкт кримінально-правової охорони та відображається як у структурі кримінального кодексу, так і у взаємозв'язку його структурних компонентів. Ніяка сукупність обставин діяння сама по собі, поза суспільними відносинами, не наділена властивостями суспільної небезпечності, а роль об'єкта як фактору суспільної небезпечності діяння настільки велика, що його навіть називають мірилом суспільної небезпечності злочину у цілому.

Водночас, суспільна небезпечність злочину визначається сукупністю не тільки *об'єктивних*, але й *суб'єктивних* ознак. До їхнього числа відносять суспільну небезпечність: діяння, способу його вчинення, наслідків цього діяння, суспільну небезпечність особистості суб'єкта злочину, вину. Причому будь-яка з перелічених ознак може відігравати вирішальну роль у процесі криміналізації того чи іншого діяння. Наприклад, деякі з них, вчинені умисно, є злочинними, а вчиненні з необережності – ні. Тобто, форма вини щодо певних дій виступає визначальним, при рівнозначності інших умов, критерієм криміналізації.

Ступінь суспільної небезпечності діяння може залежати також від *мети*, яку переслідував злочинець, а також від *мотиву*, яким він керувався при вчиненні діяння. Суспільна небезпечність діяння може визначатися також іншими обставинами, кожна з яких може відігравати вирішальну роль у процесі його криміналізації. Такими обставинами можуть бути *час, місце, обстановка* вчинення злочину, тощо.

Дискусійним залишається питання про віднесення *повторності* до низки обставин, що визначають суспільну небезпечність злочину. Безсумнівно, сам факт повторного вчинення злочину свідчить про підвищену суспільну небезпечність особи [8, с.189]. Н.Ф. Кузнецова відносить повторність до числа обставин об'єктивної сторони злочину [5, с.167]. На нашу думку, повторність як обставина, що визначає соціальну обумовленість діяння, може враховуватися варіативно, залежно від особливостей конструкції складу конкретного злочину. Крім того, дана обставина не має, згідно з чинним кримінальним законодавст-

вом України, самостійного криміноутворюючого значення, а відіграє вказану роль лише у поєднанні з іншими обставинами, що обумовлюють кримінальну відповідальність за певний злочин.

Більшість із зазначених вище обставин може, між іншим, відігравати вирішальну роль у процесі криміналізації. Причому суспільна небезпечність діяння визначається однією або декількома, але обов'язково вирішальними ознаками, що схиляють шальки терезів на користь визнання того чи іншого діяння злочинним.

Власне посягання на одні й ті ж самі правоохоронювані інтереси, що завдають шкоди одним й тим самим суспільним відносинам, можуть по-різному оцінюватися з точки зору їх кримінально-правової регламентації або залежно від способу вчинення діяння в одних випадках, або від мотивів його скоєння в інших, або ж від форми психічного ставлення до, на перший погляд, однотипних діянь. Вони, поряд з об'єктом кримінально-правової охорони, і несуть, на нашу думку, головний заряд суспільної небезпечності певного діяння.

Показовим щодо цього виступає досвід законодавчого визначення бланкетних норм Особливої частини КК України, при створенні яких у диспозиції статей вводяться так звані криміноутворюючі ознаки: шкоди, способу вчинення діяння, мотивів та мети злочину, спеціального суб'єкта або ж групи осіб, що вчиняють злочин [7, с.8]. Для різних кримінально-правових норм кількісний склад цих ознак неоднаковий. Так, для норм про злочини, що вчиняються у сфері господарської діяльності, такими ознаками є матеріальна шкода із вказівкою, де це можливо, її розміру, корисливі або інші низькі мотиви, насильницький або обманний способи вчинення діяння, службове положення суб'єкта злочину, повторність, вчинення злочину групою осіб. У нормах про комп'ютерні злочини такими ознаками є шкода, група й спеціальний суб'єкт. У тих нормах, де названих ознак недостатньо, або ж, наприклад, якась ознака доволі складна у встановленні (зокрема, при використанні оціночних понять), законодавець застосовує так званий екземплярний підхід,

тобто перелічує предмети злочинів, або ж способи їх вчинення (зокрема, у нормах про злочини проти громадської безпеки).

Слід зазначити, що чим менш значущими з аксіологічної точки зору є суспільні відносини, що ставляться під охорону чинним кримінальним законом, тим більша кількість криміноутворюючих ознак необхідна для конструювання кримінально-правової норми. Наприклад, соціологічний аналіз кримінально-правової норми про вбивство дає підстави говорити про те, що *будь-які* посягання на життя, вчинені як шляхом дії, так і бездіяльності, поєднані з умисною формою вини або ж вчиненні з необережності, за будь-яких обставин місця й часу, вважаються злочинними. Достатнім у цьому сенсі є віднесення життя людини до одних з головних цінностей, визначених у суспільстві.

Водночас, для диференціації злочинів за ступенем їхньої суспільної небезпечності законодавець створює кримінально-правові норми із пом'якшуючими або обтяжуючими обставинами, виділяє вбивства умисні й необережні, тощо. Зазначені обставини набувають самостійного кримінально-правового значення, але вже при диференціації кримінальної відповідальності й індивідуалізації покарання. Тобто, одні й ті самі ознаки щодо різних кримінально-правових норм можуть виступати або як криміноутворюючі, або ж як відмежувальні.

Отже, саме характер суспільної небезпечності виступає найбільш важливим, хоча й не єдиним критерієм криміналізації. У зв'язку з цим можна виокремити *соціально-юридичний* і власне *кримінологічний* аспекти соціальної обумовленості норм кримінального права. Визначення кола злочинних діянь шляхом вироблення критеріїв злочинного й караного та виключення з їх числа діянь із врахуванням цих критеріїв становить, у свою чергу, важливий структурний компонент змісту кримінальної політики.

Безсумнівно, практичні рекомендації, вироблені суміжними з кримінальним правом науками, мають бути врахованими при вирішенні питань криміналізації суспільно небезпечних діянь. Однак низка факторів соціальної обумовленості норм кримінального права настільки значна за кількістю (В.І. Борисов,

зокрема, вказує, що їх налічується близько 20) [9, с.29] суттєві ознаки цих факторів настільки мінливі та залежать від виду (типу) суспільних відносин, що виступають об'єктом кримінально-правової охорони, а позиції, висловлені в літературі з цього приводу, характеризуються таким ступенем суб'єктивізму, що висвітлення останніх, на думку В.І. Борисова, навряд чи доцільне [9, с.31]. Відмінності у видах, характері явищ, що детермінують кримінально-правову заборону, фактори, якими обумовлюється існування або прийняття відповідної кримінально-правової норми (групи норм), можуть бути неоднаковими як за кількістю, так і за змістом. Тому виділення найбільш важливих факторів, гетерогенна сукупність яких достатня для пояснення існування й удосконалення кримінально-правових норм, слід проводити з позицій предмета дослідження (конкретних кримінально-правових норм).

Слід також враховувати, що правотворчий процес за багатьма ознаками може бути визначений як такий, якому притаманний емпіричний, а іноді й спонтанно-стихийний характер [10, с.211]. Хоча це, безумовно, не звільняє від необхідності вироблення конкретних рекомендацій для законодавчих органів про необхідність криміналізації або декриміналізації тих чи інших суспільно небезпечних діянь.

До переліку важливих факторів соціальної обумовленості в науці кримінального права традиційно відносять *соціально-економічну* обумовленість кримінально-правових заборон. У зв'язку з цим хотілося б звернути увагу на два аспекти. По-перше, ціла низка суспільних відносин, що охороняються чинним КК, абсолютно незалежна від зазначеного фактору. Кримінально-правова охорона життя, здоров'я, власності здійснюється незалежно від соціально-економічних умов життя суспільства. Тобто, не заперечуючи ролі економічного базису як визначального для всіх без винятку надбудовних явищ, відзначимо все ж таки їхню відносну самостійність. По-друге, при соціальному визначенні кримінально-правових норм слід враховувати можливі негативні наслідки їх прийняття, яке, внаслідок їхньої реалізації, може залишити поза виробничою й іншою суспільно-корисною діяльністю значну

кількість громадян. У цьому сенсі слід розуміти, що саме по собі кримінальне покарання у більшості випадків є важким тягарем, що держава бере на себе у зв'язку з забезпеченням режиму відбування покарання. Тому мінімізація заходів кримінальної репресії має бути наріжним каменем кримінальної політики.

Виділяється також *політичний* фактор у соціальному аспекті криміналізації поведінки [10, с.30], а також *поширеність* суспільно-небезпечних діянь [11, с.114]. Названі критерії не можуть бути визнані універсальними, тому що ціла низка норм, що охороняють значущі з аксіологічної точки зору цінності, посягання на які зустрічаються доволі нечасто. До цього переліку можна віднести такі кримінально-правові делікти як державна зрада, шпигунство, бандитизм, тощо. Зупиняємося на цьому аспекті ще й тому, що останнім часом у науці з'явилася цікава, на наш погляд, концепція об'єктивної соціальної норми, згідно з якою вихід за її межі є підґрунтям для визнання проступку відхиленням, аномалією, що підлягає правовому впливу. У зв'язку з цим, пропонується своєрідний критерій в алгоритмі соціальної обумовленості кримінально-правової заборони, яким і виступає поширеність відповідних діянь. На наш погляд, вказаний критерій не може бути визнаний універсальним з тих самих міркувань, що були наведені нами раніше. Але у разі вибору засобів кримінальної репресії як альтернативи іншим заходам соціального впливу знов-таки виключно щодо певної, чітко визначеної категорії суспільно небезпечних діянь, його застосування вбачається виправданим.

Ефективність кримінально-правової заборони є одним із критеріїв її соціальної обумовленості [12, с.55]. Криміналізація діяння до речна тільки тоді, коли є неможливим достатньо ефективно врегулювання відповідних відносин методами інших галузей права. Важливе значення має *нормативний* фактор соціальної обумовленості кримінально-правових заборон [9, с.31]. Цей фактор відноситься до низки факторів, що визначають соціальну обумовленість кримінально-правової відповідальності за злочини з бланкетними диспозиціями (наприклад, норми про господарські

злочини, про злочини проти громадської безпеки, безпеки виробництва, безпеки руху та експлуатації транспорту, тощо).

До інших факторів соціальної обумовленості кримінально-правових норм відносяться також *історичний і порівняльно-правовий*. Враховуючи всю важливість історичного фактору соціальної обумовленості, слід зауважити, що й він не завжди входить до низки визначальних факторів криміналізації. Наприклад, комп'ютерні злочини навряд чи можуть бути розглянуті в історичному аспекті хоча б тому, що ще кілька десятиліть тому про ці злочини не могло бути й мови у зв'язку з відсутністю відповідного соціального явища (комп'ютеризації суспільства).

Не завжди спрацьовує й порівняльно-правовий фактор як такий, що обумовлює кримінальну відповідальність за певні злочини. Наприклад, кримінальне законодавство більшості європейських країн і США не містить норму про хуліганство. Зокрема, Кримінальний кодекс штату Нью-Йорк визнає злочином дебош, вчинений не менш ніж чотирма особами (§ 240.05 статті 240). Польський КК 1997 р. традиційно замість норми про хуліганство передбачає відповідні норми про злочини проти здоров'я та проти власності, вчинені з хуліганських мотивів. Немає норми про хуліганство у німецькому й іспанському кримінальних кодексах. Незважаючи на це, конструкція складу хуліганства в чинному КК України вбачається достатньо вдалою та відповідна кримінально-правова норма зайняла належне місце у кримінальному законі. Тим не менш, досвід законодавчого моделювання норм про кримінальну відповідальність інших європейських країн та держав СНД може, на нашу думку, виступати одним з важливих критеріїв криміналізації діянь у чинному КК України.

Отже, фактори, якими обумовлюється існування або прийняття відповідної кримінально-правової норми (групи норм), можуть бути неоднаковими як за кількістю, так і за змістом. Тому виділення найбільш важливих факторів, гетерогенна сукупність яких достатня для встановлення кримінально-правової заборони та удосконалення кримінально-правових норм, слід проводити виходячи з

предмета дослідження. Суспільна небезпечність діяння визначається однією або декількома, але обов'язково вирішальними ознаками, що схиляють шальки терезів на користь визнання того чи іншого діяння злочинним.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сабитов Р. А. Общественная опасность как критерий криминализации / Сабитов Р. А. // Актуальные проблемы криминализации и декриминализации общественно опасных деяний. Сборник научных трудов. – Омск : Изд-во Ом. ВШМ МВД СССР, 1980. – С. 17–28.
2. Никифоров Б. С. Объект преступления по советскому уголовному праву / Никифоров Б. С. – М. : Госюриздат, 1960. – 228 с.
3. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях / Беккариа Ч. – М. : Юридическое издательство НКЮ СССР, 1939. – 464 с.
4. Демидов Ю. А. Социальная ценность и оценка в уголовном праве / Демидов Ю. А. – М. : Юрид. лит-ра, 1975 – 181 с.
5. Кузнецова Н. Ф. Преступление и преступность / Кузнецова Н. Ф. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1969. – 232 с.

6. Церетели Т. В. Причинная связь в уголовном праве / Церетели Т. В. – М. : Госюриздат, 1963. – 382 с.

7. Кузнецова Н. Ф. Понятие, предмет, система, значение и структура Особенной части российского уголовного законодательства / Кузнецова Н. Ф. // Курс уголовного права МГУ. – М., 2002. – Т.3.

8. Дагель П. С. Основания установления уголовной наказуемости деяний / Дагель П. С. // Ученые записки Дальневосточного ун-та. – Вып.3. – Владивосток, 1961.

9. Борисов В. И. Основные проблемы охраны безопасности производства в уголовном законодательстве Украины : автореф. дис. на соискание ученой степени доктора юрид. наук / Борисов В. И. – Харьков, 1992.

10. Алексеев С. С. Общие дозволения и общие запреты в советском праве / Алексеев С. С. – Юрид. лит., 1989. – 288 с.

11. Кригер Г. А. Проблемы социальной обусловленности уголовного закона / Кригер Г. А., Кузнецова Н. Ф. – М., 1977. – 181 с.

12. Коржанский Н. И. О преступлении / Коржанский Н. И. // Нариси кримінального права. – Киев, 1999.

Дзюба Ю. П. Суспільна небезпечність злочинів та соціальна обумовленість кримінально-правової заборони / Ю. П. Дзюба // Форум права. – 2014. – № 4. – С. 130–134 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2014_4_25.pdf

Розглядаються питання соціальної обумовленості кримінально-правових заборон. Проаналізовано низку чинників соціальної обумовленості злочинів. Розглядаються актуальні питання криміналізації суспільно небезпечних діянь. Проведено взаємозв'язок між суспільною небезпечністю злочинів та соціальною обумовленістю кримінально-правових заборон.

Дзюба Ю.П. Общественная опасность преступлений и социальная обусловленность уголовно-правового запрета

Рассматриваются вопросы социальной обусловленности уголовно-правовых запретов. Проанализированы факторы социальной обусловленности преступлений. Рассматриваются актуальные вопросы криминализации общественно опасных деяний. Раскрыта взаимосвязь между общественной опасностью преступлений и социальной обусловленностью уголовно-правовых запретов.

Dzjuba Ju.P. Public Danger of Crime and Social Conditioning Criminal Prohibitions

The issues of social conditioning criminal prohibitions considered. The factors of social conditionality crimes analyzed. The topical issues of criminalization of socially dangerous acts considered. It was disclosed the relationship between social danger of the crime and social conditioning criminal prohibitions.